

Զ Հ Ո Ւ Դ - Ք Ո Ւ Շ Ա Ն ¹⁾

(Հրէաստատումներ)

Վ. Է. Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

IV

Նաղիրը ¹⁾ բարձրացրեց դռան վարագոյրը և տիեզերքի բևեռը ²⁾ մտաւ թալարը ³⁾, ուր պատրաստուած էր նախաճաշը: Քիրմանի գորգերով ծածկուած գետնի վրայ պատրաստուած էր դաստիարանը ⁴⁾։ Թալարի մէջտեղ մի ծայրից մինչև միւս ծայրը, դրուած էր մի երկար ընտիր զաւաթարի սփռոց: Նրա վրայ՝ օսկեթել ասեղնագործած կաշեայ սփռոց, որ ամբողջովին ծածկուած էր արծաթեայ կլորակ մէջմահիւններով ⁵⁾։ ամեն մի մէջմահու մէջ դարսուած էին մի քանի տեսակ կերակուրներ, իրանց մազաններով ⁶⁾, համեմներով, խուրուշներով, թթուեղէնով, բաղդրեղէնով, պտղեղէնով, կանաչեղէնով, մածնեղէնով: Բոլոր կերակուրները լցուած էին կլոր չինական կամ հին պարսկական յախճապակեայ ափսէների մէջ, ծածկուած սրածայր սաղաւարտանման սարփուշներով ⁷⁾ և ապա կծրուած ⁸⁾ նաղիրի կնի-

*) Տե՛ս „Մուրճ“ № 1, 1902 թ.:

1) Տնտեսապետ. նաղիր և վէղիր—արեւելեան պէտուժիւնների մէջ գլխաւոր պաշտօնեաները: 2) Շահի մի ալլ տիտղոսը: 3) Դահլիճ: 4) Սեղան, ճաշ: 5) Մատուցարան, սինի. 6) Ախորժակ գրգռող ուտելիք: 7) Մածկոց: 8) Պարսկաստանում հնուց սովորութիւն է որ բոլոր կերակուրները Շահի սեղանի համար կնքւում են խոհանոցում նաղիրի կնիքով. այդ կնիքը բացւում է Շահի աչքի առաջ և առաջ ինքը նաղիրն է ճաշակում կերակուրից, ապա Շահը:

քով՝ Երբ նազիրը կնիքները քանդեց, և փելխըդմէթները վեր առան սարփուշները, բազմատեսակ փլաւաներից, չիւլաներից, խուրուշներից ¹⁾, աբգուշաներից ²⁾, քեաբաբներից ³⁾ բարձրացած բուրմունքները և շողիները հաճոյ կերպով գրգռեցին Շահի և թաւարում, երկար փէնջէրէի ⁴⁾ առաջ շարուած շահադէների քիմքը. այդտեղ էր և պատանի գահաժառանգ նասրէդդին-Միրզան, Շահի եղբայր Բէհմէն-Միրզան — Ատրպատականի փոխարքան, միւս եղբայր Ղահարման-Միրզան. այդտեղ էր և Մէլիք-Գասսմ-Միրզան, Ֆաթալի-Շահի եօթանասուն որդիներից մինը, Մահմէդ Շահի հօրեղբայրը:

Շահադէները խոր գլուխ տուին Շահին, որ նրկատելով իր կրտսեր եղբայր Բէհմէն-Միրզային, կիտեց յօնքերը և գլխի թեթև շարժումով պատասխանելով շահադէների երկրպագութեան, չոքեց սեղանի գլխին, մէջքը թիկն տալով մութաքաներին: Մեծ վիզիր Հաջի Միրզա Աղասին կանգնեց շահադէների հանդէպ. նրանից մի քիչ ներքև կանգնեց հէքիմ-բաշի ⁵⁾ Լօղման-ուլ-Մէմալիքը ⁶⁾, իսկ Շահի մօտ չոքեց նազիրը, որպէս զի առաջ ինքը ճաշակէ այն կերակուրը, որ հէքիմ-բաշին թոյլ կը տայ ուտել և ապա մատուցանի Շահին, որպէս զի Շահը ապահով լինի, որ կերակուրները թունաւորուած չեն:

Հարիւրաւոր տեսակ կերակուրներից բացի մէջ առ մէջ շարուած էին սփռոցի վրայ բազմատեսակ պտուղներ, հազուադիւտ տարուայ եղանակի համար, անուշեղէն և թանկագին սրուակների ու շաքստանների ⁷⁾ մէջ գոյնզգոյն օշարակներ, շէրքէթներ, արդուղ ⁸⁾: Այդ սեղանը, անշուշտ, կարող էր կերակրել հարիւր հիւրեր

1) Համագամ: 2) Արգանակ: 3) Խորոված: 4) Լուսամուտ. սենեակի ամբողջ մի պատը՝ ծառայում է իբրև լուսամուտ, շարմարեցրուած լինելով այդ պահանջին. պատը շարժական է լինում, փայտից շինած: 5) Պալատական բժշկապետ: 6) Ցէրուքիան Լօղմանը. վերջին բառով պարսիկները անուանում են Հիպոկրատին: 7) Խոր ամպներ: 8) Քան:

իր առատ և ճոխ համադամ ուտելիքներով: Դանակ և պատառաքաղ ու անձեռնոց չը կար, միայն սփռոցի չորս կողմը շարուած էին սպիտակ, թղթի բարակու-
թեամբ լաւաշ հացեր:

Խաս-փիշիւղդմէթը¹⁾ ներկայացրեց Շահին ոսկէ ալթափա-լեադեան²⁾: Շահը լուաց ձեռները և նայե-
լով իր հօրեղբորը՝ ասաց. «Մէլիք-Գասըմ-Միրզա, նըս-
տիր, հաց կեր»: Եւ զառնալով մեծ վիզիրին՝
«Սատրաղամ, դու ևս նստիր, ծեր մարդ ես»: Դրանով
Շահը կամենում էր հասկացնել, որ եթէ, հակառակ
պալատական էտիկէտի, նա արժանացնում է մեծ վե-
զիրին Շահի հետ սեղան նստելու մեծ պատուին,
այդ՝ լոկ ի յարգանս նրա ծերութեան. իսկ գահաժա-
ռանդը իբրև որդի և եղբայրները, իբրև կրտսերներ,
ընդունուած աւանդութեան համաձայն պէտք է կանգ-
նած մնան և չը մասնակցեն սեղանին: Եթէ-Մէլիք-Գա-
սըմ-Միրզան արժանանում էր սեղանակից լինելու մեծ
պատուին, դրա պատճառն այն էր, որ նա, իբրև Շա-
հի հօրեղբայր, հօր պատիւ ունէր, իսկ հօր պատիւը
պարտադիր է շարիաթի պատուիրանով, որի պահպա-
նութիւնը Մահմէդ Շահը իր համար նուիրական պարտք
էր համարում: Ինչպէս մանկութիւնից սովորեցրել էր
իրան իր ուսուցիչ Հաջի Միրզա Աղասին: Սակայն թէ
ծերունի մեծ վիզիրը, թէ հօրեղբայրը, խոնարհ դուրս
տալով ասացին՝ «ղուրբան, դուք մէյլ արէք³⁾» նհարը,
մենք յետոյ վալիահգդի⁴⁾ հետ սեղան կը նստենք»: Այս
մերժումով նրանք կամենում էին թէ չը վիրաւորել պա-
տանի գահաժառանգին և թէ պահպանել աւանդու-
թիւնը, որի համաձայն ոչ ոք չէ կարող նստել այնտեղ,
ուր վալիահգդը կանգնած է:

Շահը այլ ևս չը պնդեց, կռացաւ մէջքից և նա-
ղիրին մատով ցոյց տուեց փասեանով և կաքաւով փի-

1) Շահին ծառայող պաժերը կամ մանկաւիկները կոչում են այդ-
պէս: 2) Կոնք ու ջրաման: 3) Անուշ: 4) Գահաժառանգ:

լաւը. նազդիրը անմիջապէս մի թիքա լաւաշ հացով ճաշակեց փիլաւը և ապա ամբողջ ափսէն դրեց Շահի առաջ, որ հինգ մատերը մխելով մէջը, սկսեց ուտել:

— Ղուրբան, նկատեց հէքիմ-բաշին, լաւ կը լինի չլով-քեաբաբը ուտէք, փիլաւն մի քիչ ծանր է և դժուարամարս:

Նազդիրը ճաշակեց չլով-քեաբաբը և ափսէն դրեց Շահի առաջ:

«Դէ որ այդպէս է, այս փասեանով փիլաւը, հաջի, քեզ համար եմ թողնում»:

Եւ իւղաթաթախ մատները թափ տալով ափսէի վրայ, Շահը հրեց ափսէն դէպի մեծ վիղլրի կանգնած կողմը: Վերջինս խոր գլուխ տուեց այդ մեծ իլթիֆաթի¹⁾ համար և ասաց.

«Ալլահի օգնութեամբ, ձեր մէզա՛յը շէրիֆը (նուիրական ստամոքսը) շատ լաւ է երևում և կարծեմ հէքիմ-բաշին այսօր մասլահաթ²⁾ կը տեսնի, որ մի քիչ զափրանով փիլաւ մէյլ անէք»:

— Զափրանը շատ էլ չեմ սիրում, բայց այս բատըրջանի խուրուչը վատ չէ:

— Բատըրջանը, ղուրբան, հարարաթ³⁾ ունի, բայց մի բանի թիքա ուտելն փնաս չէ, միայն վրան նռան շերբէթ մէյլ արէք:

Շահի տրամադրութիւնը ակներև կերպով դէպի լաւն էր գնում: Մատները հանելով իւղալի բատըրջանի խուրուչի միջից և սրբելով լաւաշով, մի մեծ գդալ օշարակ տանելով դէպի բերանը, նա ծիծաղելով ասաց շահադէներին.

— Լսեցի՞ք մունէջիմ-բաշու գլխին ինչ օյին եկաւ:

— Բէլի, բէլի⁴⁾, ղուրբան, — պատասխանեցին միաբերան շահադէները, — նա լաւ պատժուել է՝ մուռտառ ջհուդների ընկեր դառնալով:

¹⁾ Շնորհ: ²⁾ Խորհուրդ: ³⁾ Գրգռող է, հիանդութիւն լուող: ⁴⁾ Այո, այո:

— Ի՞նչ պատիժ պէտք է տանք մոռնէ՛լիմ-բաշուն, շահագողէներ, հարցրեց Շահը իշխաններին:

— Հրամանն ձեր շահնշահական հրամանն է ¹⁾, ասացին շահագողէները, բայց մեր նուաստների կարծիքով, մոռնէ՛լիմ-բաշին արժանի է ֆալախկայի, որ լաւ չէ կարողացել իմանալ, թէ ինչ են գուշակում ասողերը:

— Իսկ դու, Հա՛լի-Միրզա-Աղասի, ի՞նչ ես ասում, դիմեց սադրազամին Շահը, որ գուրկ լինելով առհասարակ անհատական ինքնուրոյնութիւնից և հաստատ կամքից, ոչ մի գործ չէր կատարում և վճռում առանց իր ուսուցչի և մեծ վիզիրի կարծիքն ու կամքն իմանալու:

Ութսունամեայ ծերունի սադրազամը, լաւ զգալով որ իր կամքն է լինելու մոռնէ՛լիմ-բաշու բախտը վճռողը և կամենալով ցոյց տալ գոռոզ շահագողէներին իր անսահման իշխանութիւնն ու վիրաւորել նրանց ինքնասիրութիւնը, պատասխանեց.

— Ղուրբան, ի հարկէ, հրամանն ձեր ալքայական հրամանն է, բայց ես կարծում եմ, որ մոռնէ՛լիմ-բաշին արժանի է խալաթի ²⁾:

— Ի՞նչպէս, խալաթի, բացականչեց Շահը:

— Այո՛, Ղուրբան, խալաթի. արդ անեմ. յիշում էք, որ ես շարունակ արդ էի անում, թէ Շահնէմէթուլ-լահի աստղագէտի արած գուշակութիւնը սխալ է և զուր է աշխարհի ազօթարանդ անհանգիստ լինում:

Մահմէդ Շահի հիւանդոտ դէմքը մթադնուեց և երկիւղի արտայայտութիւն երևաց նրա աչքերում: Սադրազամը մատը դրել էր նրան կրծող վէրքի վրայ: Երկու հարիւր տարի առաջ մի մոռնէ՛լիմ (աստղագուշակ) դուշակել էր Շահնէմէթուլահ գրքի մէջ Պարսկաստանի

¹⁾ Բոլոր նախարարները, պաշտօնեաները, նոյն իսկ զահաժառանգը իր խօսքերը չեն կարող լսւոյնել իրանց կարծիքը: ²⁾ Վերադառնալով, իսկ փոխարեւական մտքով՝ վարձատրութիւն. երբ Շահը կամենում է մէկին վարձատրել, նա ուղարկում է նրան իր խալաթներից մէկը:

ութ թագաւորների անունները և թագաւորութեան տւողութիւնը. արդ, Մահմէդ Շահը վերջին ութերորդ թագաւորն էր և աստղագուշակի գրածին նայելով նա պէտք է թագաւորէր միայն տասն երեք տարի, մինչև իրան գուշակութիւնը կատարուել էր. այդ պատճառով Շահը շարունակ երկիւղի մէջ էր, որ իր վերաբերմամբ ևս նա պէտք է կատարուի։ Արդէն նա իր թագաւորութեան տասնեւերեք տարումն էր, ուստի և համրում էր օրերը և ժամերը. նա շարունակ մտատանջութեան մէջ էր լինում և շատ անգամ կամենում էր ազատուել այդ մտատանջութիւնից զուարճութիւնների և քէյֆի մէջ։ Նա շատ զարմացաւ և բարկացաւ, որ սադրազամը համարձակում է արթնացնել նրա մէջ ցաւալի յիշողութիւնը, ուստի ցասմամբ լի ձայնով, ասաց.

— Ինչի համար ես յիշում այդ գուշակութիւնը.

— Ուտքիդ տակ կոխուելու հող լինեմ, պատասխանեց սադրազամը, նրա համար եմ յիշում, որ ցոյց տամ, թէ այդ գուշակութիւնը սխալ է, և աշխարհի աղօթարանդ դեռ երկար և ձիգ տարիներ պէտք է լուսաւորէ աշխարհս իր ճառագայթներով։

— Բայց ի՞նչպէս, ի՞նչպէս։

— Ձէ որ մեր մունէջիմ-բաշին, որ Իրանի հռչակաւոր գիտուններից մինն է, այսօրուայ համար գուշակութիւն արեց և, սակայն, գուշակութիւնը սխալ դուրս եկաւ. ինչո՞ւ Շահնէմէթուլլահի մունէջիմի գուշակութիւնը ճիշտ պէտք է լինի. ինչո՞վ մեր մունէջիմ-բաշին պակաս է նրանից. քանի որ սրա գուշակութիւնը ուղիղ դուրս չեկաւ, նրանը հօ ուղիղ չէ, ուղիղ։

Շահի դէմքը պայծառացաւ, ուրախութեան կայծ փայլատակեց նրա աչքերում։

— Մաշալլա, մաշալլա, հաշի, ուղորդ որ այդպէս է. ոչ միայն մունէջիմ-բաշին արժանի է կատարելի, այլ և դու։

Բայց յանկարծ մի նոր կասկած մուայլ արտայայտութիւն տուեց Շահի դէմքին։

— Բայց զըսմէթը, ճակատագիրը. ինչպէս, դու, մօլլա և մուսուլման, չես հաւատում ճակատագրին:

— Աստաֆրուլլա, աստաֆրուլլա ¹⁾, քեաֆիրը միայն կարող է չը հաւատալ. ճակատին դրածը ոչ ոք չէ կարող ջնջել: Իմ ասածս այն է, ղուրբան, որ ոչ թէ աստղերն են սխալ գուշակում, այլ մունէջիմ-բաշիններն են սխալում իրանց հաշիւների մէջ և սխալ գուշակութիւններ անում:

— Փիլիսոփայ է, փիլիսոփայ, Հաջի Միրզա Աղաօին, դարձաւ Շահը շահագդէներին, բոլորովին ուրախացած և միամտուած. չէ, նա արժանի է լաւ խալաթի:

Եւ դառնալով փիլիսոփայութենէն, ասաց. «կանչել իսկոյն սանդուխտար-բաշուն ²⁾ և խօշա-բաշուն» ³⁾:

Եւ Շահը ձեռքը մեկնեց դէպի Սպահանի սեխը և սկսեց ուտել, «աշաբ ⁴⁾ քաղցր է» ասելով:

Վարդադոյրը բարձրացաւ և հանդերձապետն ու ներքինապետը երեւացին դռան շէմքում, խոր գլուխ տալով:

«Մօհսուն-Միրզա, ասաց Շահը սանդուխտարին, որ շահագդէ էր, մի լաւ խալաթ ուղարկիր մունէջիմ-բաշուն, թող բէստից դուրս գայ և ապահով լինի. այս մէջմահիներից մէկն էլ ուղարկէք նրան. խեղճը ջհուդներին հետ մնալով սովացած կը լինի: Իսկ դու, խօշա-բաշի, այսօր երեկոյեան սադրազամի հարէմը ուղարկիր այն աղջկան, որ Քիւրդիստանի հաքիմը ⁵⁾ ուղարկել էր անցեալ օրը, թող սադրազամը քէյֆ անի:

— Ղուրբան, իմ ինչ գործն է ջահէլ աղջիկը, իմ մի ոտս գերեզմանումն է արդէն, քմծիծաղ տալով ասաց սադրազամը,

— Ձեռ իմանում որ ջահէլ աղջիկը ծերոց գաւազան է. այս գիշեր իսկ սիղան կարդալ տուր ⁶⁾. Նա քեզ կը ջահէլացնի, ծիծաղեց Շահը և թիկն տալով մութաքէ-

¹⁾ Մեղայ տէր, քաւ լիցի: ²⁾ Գանձապահ—հանդերձապետ: ³⁾ Ներքնապետ: ⁴⁾ Զարմանալի: ⁵⁾ Նահանգապետը: ⁶⁾ Ամռանութեան գիրը, որ կարդում է և գրում մօլլան:

ին, ասաց. այժմ ես գնամ առանձնասենեակս, դու, վալիահդը և շահադէները նհար արէք. ես էլ մի քիչ կը քնեմ և նամագից յետոյ կը դաս արգերդ կ'անես:

Փիշխըդմէթը ներկայացրեց ոսկէ կոնքը և ջրամանը. Շահը լուաց ձեռները, ողողեց բերանը. մի այլ փիշխըդմէթ ներկայացրեց միսվակը, ¹⁾ բայց Շահը ձեռքով հրեց, «յետոյ, յետոյ» ասելով:

—Ոչ, ղուրբան, մէջ մտաւ սադրազամը. վեր առէք այժմ միսվակը. հազրէթը փէզամբարը²⁾ —[Թող յաւիտեան փառաւորուի նրա անունը—հրամայել է, որ նամագից առաջ միսվակի գործածութիւնը 75 հասարակ նամագի տեղն է բռնուում: Ամեն անգամ, երբ աշխարհի ազօթարանդ միսվակն գործ ածի, անիծեալ շէյթանը սաստիկ բարկութեան մէջ կը մտնի և Ալլահը կը հրճուի ³⁾:

Շահը վեր կացաւ, քչփորիկը ատամների մէջ խաղացնելով. շահադէները խոր գլուխ տուին. նա ուղղուեց դէպի յարակից սենեակը և դառնալով Բեհմէն-Միրզային. «Շղբայրս, ասաց, քո արգերդ կարդացի, Հալին բեզ դէմ գանգատներ ունի. խորհուրդ եմ տալիս քեզ՝ լսել նրա ասածները և վարուել այնպէս, ինչպէս նա մասլահաթ կը տեսնի. նա աթա է, տէրութեան և մեր զաջարների գահին հաւատարիմ ծառայ. վալիահդն էլ [Թող շարժի նրա հրահանգների համաձայն»:

Եւ վարագոյրը, որ փիշխըդմէթներից մինը բարձրացրել էր, ընկաւ նրա ետեւից ու Շահը մտաւ առանձնարանը, ուր սովորաբար խմում էր սուրճը և ծխում ղէյլանը:

Անմիջապէս վալիահդ նասրէդդին-Միրզան չորեք դաստրխանի առաջ, Շահի նստած տեղից մի քիչ ներ-

¹⁾ Քչփորիկ, ատամփորիկ ²⁾ Սուրբ մարգարէն ³⁾ Ատամփորիկի մասին մի ամբողջ գրականութիւն կայ իսլամի աստուածաբանութեան մէջ: Ամեն հաստացեալի պարտքն է միսվակի գործածութիւնը, իրեւ Ալլահին հաճելի գործ, որովհետեւ նա բարկացնում է շէյթանին, աստուհային:

բե և «բիամբլլահ» ասելով, հրաւիրեց շահադէհներին նոյնպէս չորել: Որովհետեւ պալատական էտիկէտը թոյլ չէր տալիս, որ վալիահդի հետ սեղան նստեն ոչ-շահ-դադէհները, ուստի ծերունի սադրազամը, որին և ոչ ոք չը հրաւիրեց մասնակցել ճաշին, գլուխ տալով վալիահդին, ասաց. «Ես էլ, ղուրբան, գնամ աչըս»¹⁾ ուտեմ, յետոյ կը հասնեմ ձեր սպասին»:

Անմիջապէս նազիրը ակնարկ արեց և սեղանի մէջ-մահիններից մինը դուրս տարեցին սադրազամի համար:

—Հողը մեր շահադէհների գլխին, ասաց Բէհման-Միրզան, փիլաւի սկաւառակը առաջը քաշելով, հողը իրանի գլխին, որի կառավարիչն այսպիսի ցնդած ծերուկը պէտք է լինի:

—Սնւս, սուս, աչքով արեց Ղահրաման-Միրզան. այս պատերը ականջներ ունեն, առանց այն էլ հաջին գրգռուած է քեզ դէմ: Հօրեղբայր:

Եւ շահադէհները լուռ ու մունջ ճաշեցին. նրանցից յետոյ սեղանի նստեցին փիշիւղդմէթները հէքիմ-բաշու, նազիրի հետ: Մնացած և ձեռք չը տուած մէջմահիները հետզհետէ անցան զանազան սենեակներ, իսկ փյրանքները և թափթփուրը ստացան դռնապանները, պարտիզպանները և ձիապանները:

Թողնենք Շահին ծխել իր ղէյլանը՝ ոսկեհուռ և գոհարակապ, Շիրազի անուշահոտ ծխախոտից, խմել իր սուրճը փոքրիկ ֆինջանով Արաբիայի ընտիր բերքից, խաղալ սատրանջ իր խաս փիշիւղդմէթների հետ և լսել իր ծաղրածուի կատակները. —նախաճաշից յետոյ մինչև չորրորդ նամազի ժամանակը այդ է սովորաբար Շահերի զուարճական պարապմունքը — և հետեւե՛նք իրանի սադրազամին, որի ձեռքում են լինում իսկապէս կենտրոնացած պետութեան բոլոր գործերը:

Պարսից սադրազամի և միւս վէզիրների պաշտօնատները պարփակուած են Շահի պալատի շրջանակում,

1) Թանապուր:

մարմարեայ դահլի շինութեան մասին կից: Յերեկները, վաղ առաւօտից սկսած մինչև երեկոյեան էզանը ¹⁾ թէ սաղրազամը և թէ միւս վէզիրները զբաղւում են գործերով այդ պաշտօնատներում: աւելի խորհրդաւոր և դաղտնի գործերը տեսնւում են երեկոյեանները, պաշտօնեաների տներում: Սաղրազամը դրեթէ ամեն ժամ ստիպուած է լինում գնալ Շահի ոտքը. կամ Աստծու վէքիւն ²⁾ է կանչում նրան, կամ ինքն պէտք է տեսնում արժանանալ արեգակնափայլ երեսի տեսութեան՝ հրամաններ և հրահանգներ ստանալու համար. իսկ միւս վէզիրները նոյնպիսի պայմանների մէջ են գտնւում սաղրազամի վերաբերմամբ. այդ է պատճառը, որ պետական բոլոր կենտրոնական պաշտօնատները կամ նախարարութիւնները կենտրոնացած են Շահի պալատի շրջանակում: Մեր ժամանակում այդ պաշտօնատների գործավարութեան ձեւը դեռ փոքր ի շատէ եւրոպական ձև է ստացել և կատարւում է գլխաւորապէս, բայց յիսուն-վաթսուն տարի առաջ, գործավարութիւնը նախամեծարապէս բանաւոր էր, գրագրութիւն շատ քիչ կար, ամեն բան կատարւում էր բերանացի, մի հրամանով, ձեռքի, գլխի մի շարժումով, դէմ առ դէմ խօսակցութեամբ և բանակցութեամբ: Ամեն մի պաշտօնեայ, լինի նա սաղրազամ, վէզիր, փոխանորդ, վէքիւն՝ իր դիւանատունը իր վրայ է կրում երկար թումարի ³⁾ ձևով, որ խրուած է լինում դօտու մէջ, իսկ գրպանումն զալամդանը՝ իր եղեգնեայ գրիչներով, մկրատներով և զմելինով, փոքրիկ արծաթեայ գդալով և թանաքամանով: Հաշուապահութիւնը՝ պետական ելլմուտքի, նահանգների, գտնւում է մուստոֆիների ձեռքում և ամեն մի նահանգ կամ կուսակալութիւն ունի իր մուստոֆին: Մուստոֆիները պաշտօնեաների մի առանձին դասակարգ կամ կաստա

¹⁾ Մօլլայի աղօթքի հրաւիրելը մինարէթից, ²⁾ ֆոխարքայ, Շահի մի ալլ տիտղոսը, ³⁾ Հաշուեցուցակ

են կաղմում Պարսկաստանում և երկրի ֆինանսական վիճակի բաժինը ամբողջովին նրանց ձեռքումն է կենտրոնացած, ինչպես և ռոմիկներին, թուալներին, թիուլներին վարչութիւնը և այդ պատճառով այդ կաստան ահագին և ազդեցիկ դեր է խաղում և տնօրինում է երկրի բախտը: Ամեն մի պաշտօնատուն բաղկացած է մի մեծ և երկար թալարից, ուր գետնին փռուած դորգերի վրայ ծալապատիկ նստած կամ չորած են մուստօֆիները, միրզաները և թուղթը ծնկին յենած՝ դրում են, և մի կամ երկու փոքր սենեակից, ուր նրա տած են լինում վեզիրները, պաշտօնատան պետերը: Նստում են ամենքը բարձի կամ սահգրի համաձայն. ով պաշտօնով, աստիճանով աւելի բարձր է, նաև աւելի բարձր է, կամ նրա բարձր, սնարը աւելի բարձր պէտք է դրուի, վեզիրը նստում է սենեակի գլխին, առանձին սահգրի վրայ և անջրպետը նրա և միւս պաշտօնեաների մէջ բաւական լայն է լինում: Նրա առաջ չորում են իր մտերիմ խորհրդականները, բարտուղարները, որոնց նա անգաղար հրամայում է՝ այս և այն գրել: Բացի դրանից ամեն մի վեզիր ունի իր փիւֆարը ¹⁾, որ միջնորդ է վեզիրի և նրան դիմող ազերասարկունների կամ խնդրատուների մէջ և որից է կախուած լինում դործին այս կամ այն ուղղութիւն տալը:

Բոլոր պաշտօնեաները այստեղ և անում են իրանց նհարը, ծխում են դէյլանը, խմում են սուրճը և կատարում ցերեկուայ նամազները. նհարը առանձին առանձին մէջմահիւնների մէջ, բաղկացած զանազան տեսակ կերակուրներից, նայելով պաշտօնեաների գլխին և աստիճանին, բերում են կամ Շահի կամ սադարաթի ²⁾ խոհանոցներից, իսկ օշարակները՝ Շահի շէրբաթխանայից ³⁾:

¹⁾ Գործավար ²⁾ Մեծ վեզիրի պաշտօնատունը ³⁾ Օշարակատուն, մառանատուն:

Կէսօր է. մուէզիկն զիւ ձայնը վաղուց հնչել էր Շահի մղկիթի մինարէթից. սադարաթում շատերը արդէն կատարել էին նախաճաշեան նամազը, մի քանիսը պահել էին այդ նամազը, կամենալով միացնել յետճաշեան նամազի հետ. նհարը մէջմահիւններում թէև վաղուց դարսուած էր սադարաթի թալարում, բայց ամենքը սպասում էին սադրազամին, որ դայ իր նհարը անի, որպէս զի իրանք ևս կարողանան անուշ անել փիլաւը և չիլաւը:

Թալարը հետզհետէ լցւում էր բազմականներով. դալիս էին խնդրատուններ, սէյիդներ, մօլլաներ, խաներ, եթէ միայն կարողանում էին անցնել բակով, բարձրանալ սանդուխներով և հասնել մինչև սադարաթի դուռը, այդտեղ կանդնած բազմաթիւ ֆէրրաշներից և շաթիրներից չարդելուելով. այդ արդելքը վերացւում էր, ի հարկէ, մի քանի ղուանով, որ մտնողները կամաց սահեցնում էին ֆէրրաշների ձեռքը: Թալարի վերևում, այդ օր սադրնչին¹⁾ էր սադրազամի փիշքար Միրզա Իբրահիմ խանը, յիսուն տարեկան, մաղերը և մօրուքը խինայած մի մարդ, որի առաջ թափուած էին բազմաթիւ թղթեր, թումարներ և ուրի առաջ շարունակ չորում էին բոլոր մտնողներն ու քըչփըչում քիթ քիթ տուած:

Նախասենեակում լսուեց իրարանցում. թալարի վարագոյրը բարձրացաւ և ներս մտաւ երեսնայ դաւազանին յենուած Հաջի-Միրզա-Աղասին: Ամենքը անմիջապէս ոտքի ցատկեցին և խոնարհ գլուխ տալով, կանդնեցին. սադրազամը, առանց նայելու ոչ ոքի, Ղուրանի այաները²⁾ մրմնջալով, իր ութսունամեայ հասակին անսովոր առոյգութեամբ, անցաւ թալարից և մտաւ իր առանձնասենեակը, ուր հրաւիրեց նրան անմիջապէս փիշքար Միրզա Իբրահիմ խանը: Անմիջապէս սադրազամի ետեւից ներս մտաւ կեղտոտ չորերով մի աշփէղակերտ³⁾, գլխին դրած արծաթեայ

1) Նախագահ, նախարար: 2) Յօդուածներ, կտորներ: 3) Խահարարի աշկերտ:

մէջմահին և յանձնեց փիշխըդմէթին. դա Շահի սեղանից վերցրած մէջմահին էր, սադրաղամի նհարը: Այդ նշան էր, որ կարելի է նհար անել և պաշտօնեաները չորեքին մէջմահիների առաջ ու տիրեց խոր լռութիւն ամբողջ թալարի մէջ:

Մանեղով իր աշխատութեան սենեակը, որի ամբողջ զարդը բաղկանում էր գարգերից, սադրաղամը նստեց մինդարէի վրայ, հանեց դօտիից թուժարը և դրպանից զալամդանը. վերցրեց երկար բռնարէ մորթու գլխարկը ու դրեց կողքին. ապա քակեց դօտին և հանելով դրպանից Քեաշանի աղուիւը, սրբեց ճակատից քրտինքը: Փիշխըդմէթը դրեց նրա առաջին մէջմահին. միքանի դդալ աշ խմելով և միքանի թիբայ լաւաշով փիլաւ ուտելով, նա հրամայեց վերցնել մէջմահին ու տալ ղէյլան և սուրճ. ապա դառնալով իր առաջ ձեռքերը ծալած կանգնած Միրզա Իբրահիմ խանին, ասաց.

—Գնա նհարդ արա և շուտ եկ, մինչև ղէյլանս կը քաշեմ: Փիշքարը, գլուխ տալով դուրս եկաւ, պատուիրելով դէպի նախասենեակը տանող դռան առաջին կանգնած Հաջի-Սէլիմ շաթիրին՝ ոչ ոքի չը թողնել սադրաղամի մօտ մինչև իր վերադարձը:

Այդ մէջքը կռացած, երկարաքիթ, ատամները թափած, աչքի ստորին կողը դուրս ցցուած, քեօսա, նիհար, բայց կայտառ ութսունամեայ ծերունին ամբողջ Իրան-Թուրանի հրամանատարն էր այդ ժամանակ շնորհիւ այն անսահման վստահութեան, որ տածում էր դէպի նա հիւանդոտ և տկարամիտ Շահը: Նա հասել էր սադրաղամութեան մեծ պաշտօնին բոլորովին անակնկալ կերպով, ինչպէս յաճախ պատահում է արեւելեան բռնապետական երկիրներում: Երիտասարդ ժամանակը, Միրզա Աղասի անունով, նա մօլլայի պաշտօն ունէր Մաքուի մէջ. կարօտութիւնը ստիպեց նրան գնալ Երևան, որտեղ նրան յաջողուեց դառնալ էջմիածնի Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի միրզան, պարսկերէնի դրադրութեան համար և իր խոնարհ, հլու ծառայութեամբ, բայց գլխա-

ւորապէս սրամտութեամբ ու պարսկերէնի մէջ ունեցած հմտութեամբ կարողացաւ դրաւել հռչակաւոր Ներսէս խալիֆայի¹⁾ բարեկամութիւնը ու հովանաւորութիւնը: Ներսէսի անընդհատ գրագրութիւնը գահաժառանգ Նալբու-Սալթանէի հետ նա էր վարում. բացի դրանից նա ունէր բանաստեղծական ձիրք և պարսկական շէյրէր²⁾ էր թիում, բայց միևնոյն ժամանակ նա իսկական մուշիմ էր և մուշեռանդ շիա: Մի անգամ նա Ներսէս խալիֆայի յաճնարարութեամբ գնաց Թաւրիզ Նալբու-Սալթանէի մօտ. սա, տեսնելով փոքրիկ բանաստեղծ միրզայի ընդունակութիւնները և Ներսէսի ծառայութեան մէջ ձեռք բերած հմտութիւնները, նշանակեց իր օրդիներից մինի՝ Մահմէդ-Միրզայի դաստիարակիչ և ուսուցիչ:

Լինել շահադէի, այն ևս գահաժառանգի օրդու դաստիարակիչ, այդպիսի բախտաւորութիւն երբէք չէր անցել խեղճ մօլլա Միրզա Աղասու մտքից, ուստի նա ուխտեց իր սանին տալ ամենաբարեպաշտ մուսուլմանական կրթութիւն: Ի բնէ հեզ, վախկոտ Մահմէդ-Միրզան սիրեց իր ուսուցչին եւ չը կամեցաւ ուրիշ ուսուցիչ ունենալ. բայց իր միւս եղբայրները, մանաւանդ կայտառ և առոյգ Բէհմէն-Միրզան տանել չէին կարողանում տգեղ, քեօսա մօլլին և շարունակ ծաղրում ու արհամարհում էին նրան: Մօլլան երբէք չը ներեց Բէհմէն-Միրզայի վիրաւորանքները և ուխտեց վրէժ հանել ու ինչպէս շուտով կը տեսնենք, հանեց իր վրէժը:

Մի օր, երբ պատանի Մահմէդ-Միրզան ուրախ և գոհ տրամադրութեան մէջ էր, նա հարցրեց ուսուցչից. «Ի՞նչ ես կարծում, լէլա³⁾, ես Շահ կը դառնամ երբեւիցէ»: — Իսկ ի՞նչ կը տաս ինձ, եթէ դառնաս, պատասխանեց Միրզա Աղասին: — Եթէ ես Շահ լինեմ Ալլահի օղորմութեամբ, քեզ մեծ վիզիրս կը շինեմ, — ասաց պատանի:

1) Ներսէս Աշտարակցու 2) Ոտանաւոր 3) Դաստիարակ:

շահագրգէն:—Ուրեմն, դու անպատճառ Շահ կը դառնաս Ալլահի ողորմութեամբ:

Դէպքերը արդարացրին Միրզա Աղասու դուշակութիւնը: Գահաժառանգ Աբբաս-Միրզան, նա, որ երկնում էր վերանորոգել Պարսկաստանը, որ արդէն նկատուում էր որպէս Շահ, իբրեւ Նայիր-ուլ-Մալթանէ, և որի վրայ էր դրել իր բոլոր յոյսերը Ֆաթալի Շահը, մեռաւ հորից առաջ. շուտով, այն է 1834-ին, մեռաւ և ինքն Ֆաթալի Շահը, նշանակելով առաջուց գահաժառանգ Աբբաս-Միրզի Մահմէդ-Միրզա որդուն, սրն նստելով Դարէհների գահի վրայ, կատարեց իր խոստումը և սադրազամ նշանակեց իր ուսուցիչ Հաջի Միրզա Աղասուն ու շուտով ամբողջովին նրան թողեց պետութեան կառավարութիւնը, տաժելով դէպի նրան կոյր և անսահման հաւատ ու վստահութիւն: Դառնալով սադրազամ, արդէն եօթանասունամեայ հասակում, ծերունի Հաջին չը փոխեց իր կեանքի եղանակը. նա մնաց նոյն դէրվիշը. ինչ որ էր առաջ, ժուժկալ, սակաւապէտ, բայց նրա փառասիրութիւնը, սնապարծութիւնը, մանաւանդ իբրեւ բանաստեղծ և ռաղմագէտ փայլելու ցանկութիւնը սաստկացաւ նրա մէջ. նա չը մոռացաւ և իր թշնամիներին, ծաղրողներին. այժ տուեց առանց այն էլ աղդեցիկ հոգեւորականութեան հեղինակութեան, և հոգեւորականութիւնը նրա օրով ահագին կշիռ ստացաւ. սակայն հասարակ ժողովուրդը սիրում էր նրան իբրեւ դէրվիշի և լաւ մուսուլմանի: Նրա մասին հարիւրաւոր անեկզօտներ էին պատում ամբօխի մէջ, որոնք մինչեւ այսօր էլ պատմւում են: Նա շատ սէր ունէր քեահրիզներ ¹⁾ փորել տալ, ճանապարհներ, կամուրջներ շինել, այգիներ տընկել տալ. մի օր երբ նա գնաց դաշտը՝ հսկելութէ ինչպէս է առաջ դնում քեահրիզի գործը, նա կանգնեց հօրի գլխին. քեանքաններից ²⁾ մինը, որ բանում էր հօրի մէջ և չէր տեսնում սադրազամին, ասաց ընկերին.

¹⁾ Ջրհորներ: ²⁾ Հոր պեղող:

«Մէկը հարցնող լինի այդ տխմար ծերուկ Հաջի Աղա-
սիից, թէ այսպիսի աւաղտտ տեղում ջուր կարո՞ղ է
դուրս դալ:» Լսելով այդ խօսքերը, հորի գլխին կանգ-
նած սաղրաղամը ասաց. «Ա՛յ փեղէր-սուլիտա, եթէ յի-
մար Հաջի-Միրզա-Աղասու համար ջուր չի դուրս գայ,
քեզ համար հօ փող դուրս կը գայ:» Եւ այդ խօսքերն
եղան յանդուգն քեանքանի պատիժը:

Ահա ինչ տեսակ անձի ձեռքումն էր դտնուում մեր
պատմութեան ժամանակ ամբողջ Պարսկաստանի կա-
ռավարութեան ղեկը:

Կ

Երբ կէս ժամից յետոյ Միրզա Իբրահիմ խանը,
որի տիտղոսն էր Մուշիր-ուլ-Միւլք ¹⁾, կամացուկ մտաւ
սաղրաղամի առանձնասենեակը, նա գտաւ նրան նիր-
հած, դդուլի ղէյլանը ձեռքին:

— Հա, դու ես, Մուշիր-ուլ-Միւլք. նստիր, տես-
նենք ինչ կայ:

Փիչքարը նստեց սաղրաղամի առաջ, հանեց գո-
տիից թումարը և սկսեց ղեկուցանել:

«Սպահանից չափարը ²⁾ եկել է. էմին-Պօվէն արդէ
անում, որ մուշթէիդը և մօլլաները, իրանց շուրջը հա-
ւաքելով մի խումբ լօթիներ ³⁾, միանգամայն քամա-
հրում են իր և Շահի իշխանութիւնը, հարկեր են դրել
վաճառականների վրայ, կարաւանների վրայ. նա խընդ-
րում է թոյլատրել իրան ղինուորական ոյժ բանեցնել,
ձերբակալել մուշթէիդին և ուղարկել Թէհրան, իսկ լօ-
թիներին գլխատել կամ գլխիվայր թաղել՝ խռովարնե-
րի ահաբեկման համար, ապա նա յայտնում է, որ մուշ-
թէիդի և լօթիների ապստամբութեան պատճառով, այս-
տարի բաղի ⁴⁾ կ'ունենայ մօտ 100,000 թուման»:

¹⁾ Իւրհրդական տէրութեան: ²⁾ Սուրհանդակ: ³⁾ Սրիկաներ: ⁴⁾ Չնաս-
գեֆիցիտ. կուսակալները երբ չեն կարողանում կամ չեն կամենում ի-
րանց խոտացած վարձադամը վճարել, ասում են բաղի ենք
բերել:

—Լաւ, փորացաւը հասկացանք, ասաց սադրազամը. բաղի մի գինար անգամ չեմ ընդունի, այդպէս էլ գրի իրան և պատուիրիր որ զստերը ¹⁾ անյապաղ ուղարկի, եթէ չէ կամենում ենթարկուի Շահի բարկութեան. յիշիր և այն, որ Սպահանի կուսակալութեան ցանկացողներ շատ կան և իրանից շատ վճարել խոստացողներ:

«Մուխրիր-Դովլէն հէնց այս առաւօտեան եկել էր, յայտնեց փիշքարը, և արդ էր անում, որ եթէ շնորհ անէր Սպահանի կուսակալութիւնը յանձնէր իրան, Շահի գլխին թասատուղ ²⁾ կ'անի 300,000 թուման, իսկ ձեր գլխին 50,000 թուման:

—Թող սպասի, Աստծով եկող նովրուզին կը տանք իրան. հիմա, քանի որ Սպահանում չլուղ ³⁾ է, Շահը չի համաձայնի Էմին-Դովլից առնել կուսակալութիւնը:

—Իսկ մուշթէիգի ձերբակալութեան և լօթիների գլխատման համար ինչ կը հրամայէր գրեմ Էմին-Դովլին:

—Գժուել ես, ինչ է, մարդ դու, զայրացած ասաց սադրազամը. Սպահանի մուշթէիգին, Շէյխ-ուլ-Իսլամին ձերբակալել կարելի է: Ուզում էր ամբողջ երկիրը ոտքի կանգնի. թող Էմին-Դովլէն մտքիցն անգամ չանցկացնի այդպիսի բան, իսկ լօթիներին թող ծածուկ ձերբակալել տայ և ուղարկէ այստեղ թէհրան, բայց առանց որ մուշթէիգն իմանայ. այստեղ պատիժն կը տանք: Եադդաշտ արա ⁴⁾, որ Շահին արդ անեմ:

«Խորասանից վաճառականները և գիւղացիները չափարով մի մեծ արդուհար են ուղարկել, սաստիկ գանգատուում են, որ կուսակալ Սաադ-ուլ-Դովլէն կեղեքում է ժողովուրդը, ծանր տուգանքներ է առնում», — շարունակեց զեկուցումը փիշքարը:

—Իսկ Սաադ-ուլ-Դովլէն ինչ է գրում:

—Նա ուղարկել է 10,000 բաճաղու ⁵⁾ ձեր սպա-

¹⁾ Վճար պալմանաժամի ²⁾ Մատաղ ³⁾ Խռովութիւն ⁴⁾ Արձանադրի ցուշատետրի մէջ ⁵⁾ Ոսկի:

սին ներկայացնելու, իսկ Շահի համար երկու գեղեցիկ քեանիղ ¹⁾։

—Շատ լաւ, վաճառականները և գիւղացիները թող ինչքան ուզում են գանգատեն. բայեաթին ²⁾ շատ էլ երես չը պէտք է տալ. ասուած է՝ բայեաթ բաբէր գիւլմ էսթ ³⁾։ յիշատակիր, Շահին արդ անեմ, մի լաւ խալաթ ուղարկենք Սաադ-ուլ-Դովլին։

Փիշըարը արձանագրեց յուշատետրի մէջ և ապա շարունակեց.

«Խամսայի հեաքիմ Մադսուտ-Միրզան ⁴⁾ խոստանում է 100,000 բաշաղլու Շահին, 30,000 ձեղ, եթէ Համադանի կառավարութիւնը իրան տաք. իսկ Նասրուլլահ-խանը ձեր գլխին 50,000 բաշաղլու է թասատուղ անում, եթէ իրան տաք»։

—Այդ շահգագէններից օգուտ չը կայ. Մադսուտ-Միրզան ֆրանկի-մաք է ⁵⁾, որ մուսուլմանին չի վայելի. յիշատակիր, Շահին արդ անեմ Նասրուլլահ-խանին տանք։

Փիշըարի դէմքը փայլեց ուրախութեամբ, որ աննկատելի չանցաւ սադրաղամի փոքրիկ, բայց սուր աչքերից. Նասրուլլահ խանը 5000 բաշաղլու էլ իրան էր խոստացել. նա շարունակեց, բայց այս անգամ աւելի կամաց ձայնով.

«Բէհմէն-Միրզայի փիշըարն եկել էր երէկ գիշեր ինձ մօտ, տունս...»

Սադրաղամի դէմքը մռայլուեց.

—Ի՞նչ էր ասում։

—Ասում էր որ շահգագէն կը տայ ձեղ 50,000 բաշաղլու, եթէ Շահին միջնորդէք որ առաջ յետ ուղարկի իրան Թավրիզ վալիահդի հետ և տայ իրան այն իրաւունքները, որ նա խնդրել է իր խնդրագրով, այ-

1) Աղախին 2) Հպատակին 3) Հպատակը ծնուած է բանութին տեսնելու 4) Երբ միրզա բառը անուան լիտու է դրուած, նշանակում է շահգագէն 5) Նշանակում է եւրոպականացած, եւրոպական տարադի սովորած։

սինքն այն իրաւունքները, որ վայելում էր ջաննաթ-մա-
քան ¹⁾ Պաթալի Շահի ժամանակ իր հայր Աբբաս-Միր-
զան. շահզադէն յոյս ունի որ ձեր միջնորդութեամբ
Շահի աչքը կը բացւայ նրա վրայ:

— Ինչպէս չէ, այն էլ իմ միջնորդութեամբ, վառ
յոյս չէ, միմեջաց սադ-րազամը, որ դառնապէս յիշեց
պատանի Բէհմէն-Միրզայի ծաղրաբանութիւնները և
վիրաւորանքները. երեւի մեզ յիմարի տեղ է դնում. ես
վաղուց նկատում եմ նրա փառասիրական ձգտումները.
Նա ոչ թէ Ստրպատականի փոխարքայ է ուզում մնալ,
այլ Շահ է ուզում դառնալ. տեսնե՛ք. ասած է՝ խո-
րամանկ աղուէսը ջուխտ ոտքով թալակ կ'ընկնի. բայց
դու ասա նրա փիշքարին, թող 50,000 բաջաղլուն
բերի:

— Բերի՛, զարմացական բացականչութիւն արեց
Միրզա Իբրահիմ խանը:

— Արա, ինչ բեզ պատուիրում եմ:

— Ձէչմ ²⁾ հարկաւոր եմ համարում այս եւս արդ
անել, որ շահզադէնները ամեն գիշեր հաւաքւում են
Բէհմէն-Միրզայի մօտ, իսկ միքանի անգամ ռուսաց
վէզիր մուխտարի ³⁾ թարգմանը գնացել է նրա տունը
և երկար մնացել:

— Թող ջասուսները ⁴⁾ լաւ հսկեն և ամեն բան հա-
ղորդեն. շարունակիր:

— Ի՞նչ էք հրամայում Բէգլար-բէգու մասին. նա
մնում է շղթայած բանտում. ես նրա կողմից ձեր գըլ-
խին թասատուղ եմ անում 5000 բաջաղլու. իմ աներ-
ձագն է, ինձ բաշխեցէք, ես ձեր ստրուկը և ծառան
եմ: Նա խոստանում է լիովին վարձատրել ինքն իրան
սպանող մօրգի ժառանգներին, վերադարձնելով այն
այգին, որ խել էր նրանից և վճարելով այն գիյան ⁵⁾,
որ կը նշանակի շարիաթը:

¹⁾ Դրախտարնակ ²⁾ Աչքիս վրայ ³⁾ Լիազոր գեսպան ⁴⁾ Լրտես-
ները ⁵⁾ Արեան գին:

— Շատ լաւ, մի քանի բոպէ մտածելուց և համրիչի վրայ մի քանի անգամ «խէր, շառ, Աստուած» կրկնելուց յետոյ ասաց սաղ-րաղամը, ես կը կատարեմ խընդիբդդ, կ'ազատեմ նրան, բայց Շահը շատ բարկացած է, թիչ էր քնում գլուխը կտրել տար. մուռնէջիմ բաշին ևս իրան արդարացնելու համար բոլոր մեղն պէտք է ձգէ Ռէզլար-բէգու վրայ. թող այգին վերադարձնէ ժառանգներին, դիյան էլ վճարէ նրանց. մի ժամից յետոյ թող բերեն այստեղ. ներքին բակում ոտները ֆալախիւում դնեն, միայն պատուիրիր ֆէրրաշներին, որ չը խփեն, այլ խփել ձեւացնեն: Շահին արդ կ'անեմ, որ ֆալախի մէջ ենք դրել և կ'աշխատեմ մի քանի օրից յետոյ խալթ տայ ու վերահաստատի պաշտօնի մէջ:

— Թող Ալլահը երկարացնէ ձեր կեանքը. Ռէզլար-բէգին ձեր խօնարհ և հաւատարիմ սպասաւորն է. այսօր առաւօտեան նա իր ճարպիկութեամբ ազատել է հրէաներին. իրանք, հրէաների աղ սախկաշները ¹⁾, որ եկել այստեղ են, կամենում են ձեր սպասին հասնել, մեծ շնորհակալութիւն են անում Ռէզլար-բէգուց, օրհնում են նրա կեանքը:

— Լաւ, ջհուդներին ներս կը կանչես մի քիչ յետոյ. այժմ ուղարկիր մի ֆէրրաշ, թող կանչեն վեղիրը խարիշային ²⁾, Գավամ-Դօվլէին ³⁾, իսկ մինչ այդ ես նամաղս կ'անեմ:

Եւ այս խօսքերը արտասանելով Հաջի Միրզա աղասին վեր կացաւ, «բէչչա» ⁴⁾ աղաղակեց իր սուր ձայնով, և երբ մի փեշխըդմէթ երեւաց, «ալթաֆա» ասաց ու դուրս գալով նախասենեակը, ձեռքերը լուաց. ապա ներս մտնելով, ձեռքի թաց մատերով ոտքի մատերի արանքը սրբեց, անթերի կերպով կատարելով լուացման գործողութիւնը, որ շարիաթը պատուիրում է նամաղի առաջ. հանեց վրայից ոսկէ ժամացոյցը և դրեց մի քիչ հե-

¹⁾ Եւրոպացիները ²⁾ Արտաքին գործերի մինիստր ³⁾ Նեցուկ պետութեան ⁴⁾ Անղաւ:

ուռ. հանեց դրպանից արքունւմ կտորից կարած փողի բիսէն և դրեց ժամացոյցի մօտ ¹⁾, սկսեց կոճկել կտաւէ շապիկի երկար թեքերը. փէշերդմէթը սենեակի միւս գլխին փռեց մի մետաքսեայ սէջադէ ²⁾. հաջին, գուլ-լանները հանած, կանդնեց սաջադայի վրայ, գըբլէի ³⁾ ուղղութեամբ, հանեց ծոցից մի փոքրիկ քար, դրեց առաջը սաջադայի վրայ այնպէս, որ կռանալիս ճակատն նրան դիպչի և սկսեց նամազը անել:

Այդ միջոցին վարագոյրը բարձրացաւ թալարի կողմից, ներս մտաւ Մուշիր-Միւլը և նրա հետ մի երիտասարդ, հազիւ 22—23 տարեկան, գեղեցիկ դէմքով, թուխ աչքերով և կիսա-պարսկական կիսա-եւրոպական տարազով, կարճ քուլահով, բայց առանց կօշիկի, թիրմանման գուլբաներ հագած: Այդ 22 տարեկան երիտասարդը Պարսկաստանի արտաքին գործերի մինիստրն էր, Միրզա-Ալի-խան անունով, Գալամ-Դովլէ տիտղոսով: Մի տարի կար, որ նա նշանակուել էր այդ պաշտօնին, որ առաջ վարում էր իր հայրը, Միրզա-Մասուդ խանը. մինը այն սակաթիւ անձերից, որոնք ձգտում էին վերանորոգել Պարսկաստանը, մեծացած լինելով Աբբաս-Միրզա Նայիր-ուլ-Սալթանէի դպրոցում, և լաւ ըմբռնել էին, թէ սրբան աղետաբեր է իրան հայրենիքին կրօնական մոլեռանդութիւնը և շիա հոգեւորականութեան ձեռք բերած իշխանութիւնը: Միրզա-Մասուդ խանը կարողացել էր բաւական աղդեցութիւն ձեռք բերել Շահի մօտ և ներշնչել նրան վստահութիւն, որով և գրգռել էր ծերունի և մոլեռանդ տաղբաղամի նախնանք. վախենալով մի գուցէ վերջի վերջոյ Մասուդ խանը իր անկման պատճառ դառնայ, նա կարողացել էր բարի, բայց տկարամիտ ու կամքից զուրկ Մահմէդ Շահինան վստահութիւն ներշնչել, և մի օր Մասուդ խանը հրաման ստացաւ գնալ Խորասան ստանձ-

1) Նամազ անողը չը պէտք է իր վրայ որեւէ զարդ, փող, թանկագին իր ունենայ: 2) Փռք դուրս: 3) Աղօթարան:

նեւու թիւը մէննեւի դէմ ուղարկուած զօրքի հրամանատարի պաշտօնը, բայց դրա հետ միասին հօր պաշտօնը յանձնուեց քսան և մի տարեկան որդուն, Միրզա-Ալի-խանին, որին և շնորհուեց Դավամ-Դօվլէի բարձր տիտղոսը։ Այդ միջոցով Հաջի-Միրզա-Աղասին ազատուեց մի լուրջ ախոյեանից, որովհետեւ թէև երիտասարդ Միրզա-Ալի-խանը նոյնպէս ֆրանզի-մաաբ էր, գիտէր նաև ֆրանսերէն—մի հանգամանք որ շատ ազդեւր էր նրան արտաքին գործերի մինիստրի պաշտօնը տալու վճռի վրայ—բայց նա անսիրտ լինելով, մանաւանդ, իբրև երիտասարդ, անձնատուր լինելով մոլի զուարճութիւնների և հարեմական բերկրանքների, չէր կարող վտանգաւոր լինել։ Եւ հէնց այդ մոլութիւնները դարձան ապագայում թէ երիտասարդ մինիստրի և թէ հօրը անկման ու կորստեան պատճառը։ Պէտք ունենալով դրամի իր ցոփ ու շուայտ կեանքի համար, Միրզա-Ալի-խանը սկսեց աջ ու ձախ կաշառներ, փէշքէշներ վեր առնել։ Այդ, թէև, տիրող ընդհանուր սովորութիւնն էր և ոչ ոք՝ սկսած մեծ վիզիրից մինչև վերջին մուստոֆին զուրկ չէր այդ յատկութիւնից, բայց խորամանկ Հաջի-Միրզա-Աղասու ձեռքում՝ ծառայեց զէնք երիտասարդի և հօրը դէմ։ Կաշառակերութիւնը Պարսկաստանում սխտեմի է վերածուած. ամենքը գիտեն և ամենքը ուտում են, բայց նա ծառայում է և իբրեւ զէնք մեծերի ձեռքում, երբ կամենում են կորցնել փողերին կամ ազատուել մրցակիցներից...

Հաջի-Միրզա-Աղասին բարձրաձայն արտասանեց. «եա ըէր-ուլ-ալէմին»¹⁾, «Լա-իլլահ-իլ-Ալլահ, Մուհամէդ-էլ րասուլ-Ալլահ. Ալի Վալի-ուլլահ»²⁾, և դառնալով Միրզա-Ալի-խանին, որ ձեռքերը կրծքին դրած, կանգնած էր դռան առաջ, ի նշան յարգանաց և խոնարհութեան, ասաց.

¹⁾ Համեցէք ²⁾ Ով ստեղծող տիեզերքի 2ր կալ Աստուած բացի Աստուծոց. Մահմէդը Աստուծու Մարգարէն, Ալին Աստուծու փոխանորդը։

«Բիտմուլլահ¹⁾, Գափամ-Դովլէ, նստիր. այս բոպէիս վերջացնեմ»:

Երիտասարդ մինիստրը այնուամենայնիւ կանդնած մնաց:

Նորից լսուեց ծերունու ձայնը՝ «Լա-իլլահ». ապա մըմնջիւնը և սադրազամը անցաւ նստեց իր մինդարէյի վրայ, հաղնելով դուլպաները և հանելով բազմաթիւ դրպանների մինից մի սպիտակ, քրտինքից իւղոտած արախչին, դրեց դլխին: Ձեռքի թեթև շարժումով նա նորից հրաւիրեց մինիստրին նստել. սա չգրեց մինդա-
ռի մօտ:

— Ինչալլահ, ձեր օրհնեալ ստամոքսը (մէզա՛յ շէ-
րիֆ) լաւ է, գլուխ տալով առաջ Միրզա-Ալի խանը:

— Փառք Ալլահին, իսկ ձեր հալը ինչպէս է:

— Ձեր բարձրութեան հովանին օրքան իմ դլխիս է, միշտ լաւ եմ: Թո՛ղ չը պակասի ձեր ստուերը իմ գըլ-
թից:

Եւ ապա, խորհրդաւոր դէմք առնելով, Գափամ-Դովլէն յարեց.

— Ռուսաց վէզիր-մուխտարի աւագ թարգմանը նորից եկել էր. խստիւ պահանջում է, որ դրական պատասխան տանք. ասում է, լաւ չէ գրդռենք իմիէրա-
թօրի²⁾ զայրոյթը. օրքան շուտ վերջացնենք գործը, այնքան լաւ:

— Լաւ, առաջ սադրազամը, այստեղ մի բան կայ. ես չեմ հասկանում թէ ինչո՞ւ այդ բեաֆիր ուռնները մի աղի և անպէտք ջրի համար այդքան փող են խոս-
տանում մեզ. ակօր ինչի՞ է պէտք մի ջուր, որ ոչ խմել կարելի է և ոչ դաշտերը ոռոգել, ոչ էլ ձուկն ունի մէջին: Դու ի՞նչ ես կարծում:

— Ի հարկէ, հրաման ձեր հրամանն է, բայց երեւի ուռնների համար այդ Խըզըր ծովը³⁾ շատ կարեւոր է. ակօր կարող են նրա վրայ նաւ բանեցնել:

1) Համեցէք: 2) Կաթր: 3) Կասպից ծովը:

— Ինչքան ուզում են թող բանեցնեն. մեզ ինչ դու այն ասա, ինչքան են խոստանում տալ:

— Հինգ հարիւր հազար բալաղլու, իսկ ձեզ էլ 100,000 և առաջին կարգի շքանշան:

— Իսկ ձեզ, ինչքան են տալիս:

— Ձեր հովանին թող պակաս չը լինի գլխիցս. ինձ էլ, ի հարկէ, ձեր պատուի համար չեն մոռանայ:

— Շատ լաւ, ուրեմն այդպէս էլ ետդդաշտ ուրա, որ Շահին արդ անենք. ուռնները կամենում են, որ Կասպից ծովի կէսը, որ մերն է, իրանց տանք. որովհետեւ այդ ծովի ջուրը անպէտք է, աղի, անհամ, վարուցանքսի էլ անօգուտ, ուստի բարւոք է տալը, մանաւանդ որ Շահի խաղինէն կը հարստանայ և ուռններն էլ մեզ բարեկամ կը մնան:

— Բայց մասլահաթ չէ՞ք տեսնում շուրա ¹⁾ անել:

— Ո՛վ պէտք է լինի շուրայում. շահդադէները, նըրանց ինչ խեղբի բանն է. նրանք ինչ գիտեն. ինչ շուրայ անելու բան կայ. աղի, անհամ ջրի համար այդքան փող են տալիս, դեռ նազ պէտք է անենք: Երբ Շահը կամենայ, ո՞վ այլ ևս կը համարձակուի խօսել. այդպէս չէ:

— Բէլի, բէլի, պատասխանեց միայն արտաքին գործերի մինիստրը և ապա յարեց:

— Ինգլիզի վէզիր մուխտարը ուղարկել էր իր թարգմանին ասելու, որ մօլլաները սպառնալիք են կարդում քաղաքում հրէաներին, դրդում են ամբոխը. խնդրում է պատժել խռովարարներին:

— Շատ դժուար է ջհուդներին գործը. Իմամ-Ջուլէն և սէյիդները չեն հարգարտի մինչև աղջկան չը տանք իրանց, իսկ աղջիկը հօր հետ բէստ է մտել Շահի ախոռատունը. այնուամենայնիւ դու միամտացրու ինգլիզի վէզիր մուխտարին, որ հրէաների մասին միամիտ մնայ. պէտք է Աբբաս խան սարգարին հրամայել, սարբազներ դնի ջհուդներին թաղում և հսկէ որ իշմա ³⁾ չը լինի:

¹⁾ Պետական խորհուրդ: ²⁾ Յարձակումն, գրոհ տալ:

—Ձեր հրամանները ճշտութեամբ կը կատարուեն, պատասխանեց Միրզա-Ալի խանը և վեր կենալով, խոր գլուխ տուեց ու դուրս եկաւ:

Փիշլըդմէթը ներս մտաւ չաղ արած ղէյլանը ձեռքին, չորեք մի ծնկի վրայ և ներկայացրեց ղէյլանի եղեգնեայ ծայրը:

—Ներս կանչեցէք ջհուդներին, հրամայեց սադրազամը, գլղլացնելով ղէյլանը:

Մի քանի ըսպէից յետոյ նախասենեակում մի տեսակ իրարանցումն տիրեց. երբ վարագոյրը բարձրացաւ, Սէլիմ շաթիրը միմեջաց ներս մանող ծերունի հրէայի տկանջին. «Ղօչաղ կաց, չը վախենաս, համարձակ խօսիր»:

Հինգ ծերունիներ էին ներս մտնողները, հագնուած բոլորովին սլարսկական տաւազով, երկար մորթէ գտակներով, զաղաք արխալուզով, ջուճայով. միայն զաղաքի վրայ կարած կարմիր կտորի նշանակը ցոյց էր տալիս, որ նրանք պատկանում են Ալլահից անիծուած եղին: Առաջին ծերունին, որ միւսների առաջնորդն էր բռնուած, ձեռքին բռնած ունէր մի փոքր արծաթեայ նատուցարան, վրան մի փոքրիկ, թիրմա շալից կարած փոռոց գցած. մտնելով սենեակը, ծերունիները խոր լուխ տուեցին սադրազամին և շարուեցին դռան առջ, առաջնորդ-ծերունին, մօտեցաւ, մատուցարանը բաց Հաջի-Միրզա-Աղասու առաջ և վերցրեց ծածկով. մատուցարանի մէջ դրուած էր յիւլունքով կարուած բրդի երկու քիսաններ, մէջը լցուած բաջալլունքով:

—Այս ի՞նչ է, Խախամ-բաշի, հարցրեց սադրազամը երունուն:

—Շահի և ձեր գլխին թասատուղ է, ներողութիւն բէք աւել պակասի համար. մեր գլխի տէրը դուք էք. ստուած և մեծ մարգարէ Մովսէսը չը պակասեցնեն զգլխից ձեր ստուերը. սէյիդները, մօլլաները սպառում են մեզ փողոցներում, բազարներում, թէ մեզ կը սորեն, կ'աւերեն մեր թաղը. մենք ի՞նչ յանցանք ենք

գործել, միթէ մենք Աստծու արարած չենք. Շահի հպատակ չենք. միթէ մենք հարկ չենք վճարում:

—Նստիր, նստիր, Խախումբաշի, մի վախենաք, Շահի հովանին միշտ ձեր վրայ է, ձեր գլխից մի մազ անգամ չի պակասի. բայց ասացէք, խնդրեմ, դուք խելօք մարդ էք, արժէ մի քածի համար, մի աղախնի համար այդքան աղմուկ հանել, գրգռել Իմամ-Ջումայի բարկութիւնը. կնիկարմատը ինչ բան է, որ նրա պատճառով ամբողջ ժողովուրդը ղինաւորէք ձեր դէմ:

—Ա՛ղա, ձեր գլխին զուրբան, լաւ էք հրամայում, բայց ինչ հողը տանք մեր գլխին, որ մեր կանայք և աղջիկները չեն կարող մեր փողոցներում աղատ պտտել: Մենք ոչ ոքի նեղութիւն չենք տալիս. հօ չենք կարող գնալ ինգլիզի, մոսկօֆի դրօշակի տակը մտնել. մեր տէրը Շահն է, դուք էք, ձեզ էլ դիմում ենք և աղերսում պաշտպանել մեզ:

—Միամիտ մնացէք. ես ձեր նուէրը գըբլէյի ալէմի սպասին կը ներկայացնեմ և ինչ որ հարկն է արդ կ'անեմ. դուք գնացէք միամտացրէք ձեր ժողովրդին, — ասաց սադրազամը և քսակները վեր առնելով դրեց ծոցը:

Հրէաները նորից խոր գլուխ տալով յետ-յետ գնացին դէպի դուռը:

Հազիւ վարագոյրը ընկել էր հրէաների ետեւից, որ մի սեւ, խափշիկ մանկլաւիկ շաապով ներս մտաւ և ասաց. «Շահը հրամայեց, աղա, որ այս բոպէիս գնաք իր սպասին»:

—Իսկոյն, իսկոյն, պատասխանեց սադրազամը, և դառնալով դէպի դուռը, գոչեց իր սուր ձայնով.

—Բէչչա, կօշիկներս:

Բայց հազիւ սադրազամը մի քանի քայլ առաջ էր գնացել թալարում, երբ թալարի ներքեւի դռան վարագոյրը բարձրացաւ և ներս մտաւ սպիտակ ջուբբան վրան գցած, գաւազանը ձեռքին Իմամ-Ջուման, իսկ նրա ետեւից սէյիդների և մօլլաների մի ամբողջ դրոհ:

Սաղարազամը կանգ առաւ, միրդաները, մուստ֊
ֆինները, ֆէրրաշները ամենքը մօտեցան աղայի աջը և
բղանցքը համբուրելու:

— Իիսմըլլահ, բիսմըլլահ, ասաց սաղարազամը, տա-
նելով իմամ-Ջումային իր առանձնասենեակը, որից նոր
էր դուրս եկել:

Սաղարազամը նստեց մինդարէյի վրայ և իրանից
բարձր նստացրեց իմամ-Ջումային: Անմիջապէս փիշ-
խըդմէթներէից մինը մի փոքր սրուակով վարդաշուր-
բերեց և իմամ-Ջուման լցնելով բուռի մէջ վարդա-
շուրը, շփեց երեսը և մօրուքը:

— Շատ իլթիֆատ էք ¹⁾ արել, աղա, դարխանէն ²⁾
գալով, ինչ նոր բան կայ:

— Էլ ինչ պէտք է լինի, աղա սաղարազամ, յուզուած
և գրգռուած ձայնով ասաց իմամ-Ջուման. իսլամ
երկրում, Մահմէդ-Շահի թագաւորութեան ժամանակ,
Հաջի-Միրզա-Աղասու սաղարազամութեան ժամանակ
մուստաա ջհուգները ծաղրում և անգոսնում են մեր
սուրբ դինը և մենք տանում ենք այդ անպատուութիւ-
նը, համբերում ենք. միթէ այս օրն էլ պէտք է տես-
նէինք:

— Հանդարտուեցէք, աղա, ամեն բան կը դրստուի,
կարգի կ'ընկնի. արժէ մի ջհուդ քածի համար այդքան
վրդովուել. ինչ անենք, եթէ բռնութիւն գործ դնենք,
ինդիլդի և ոռուի դեսպանները կը միջամտեն և մեր
տէրութեան համար լաւ չի լինի: Դուք մի քիչ համբե-
րեցէք, ես գուցէ կարողանամ համոզել ջհուգներին,
որ աղջկան յետ տան, նրանք բէստ են մտել Շահի ա-
խոռատանը. հօ բէստից զօռով հանել չենք կարող:

— Միթէ համբերելը սրանից աւելի կը լինի, ա-
սաց իմամ-Ջուման. հազրաթը Աբբասի գլխով երգուում
եմ, որ ժողովուրդը վաղուց հիմնայատակ արած կը

1) Ենորհ: 2) Պաշտօնատուն:

Փետրուար, 1902.

լինէր ջհուգների թաղը, եթէ ես ֆիթման տուած լինէի. ինձ հանգստութիւն չեն տալիս: Ո՞վ էր տեսել մինչեւ այժմ, որ ջհուգը համարձակուի ձի նստել, առաջից լապտեր տանել տալ, իսկ այժմ այդ մուտտուները այդ էլ են անում: Դէ, հաջի, իսլամը բոլորովին ոտնատակ եղաւ:

—Մեծ է մարգարէի զօրութիւնը, իսլամը միշտ զօրաւոր է եղել և կը լինի, աղա, բայց փօլիտիկ պէտք է բանեցնել: Ես հէնց այժմ արդ կ'անեմ Շահին, որ դուք շնորհ էիք բերել և կը հաղորդեմ ձեր ասածները. հանգարտեցրէք ժողովուրդը:

Փիշիւրդմէթը ներս բերեց սուրճ, բայց ոչ թէ շաքարով, այլ չամիչով. Իմամ-Ջուման սովորութիւն չուներ անհաւատների ձեռքով պատրաստած շաքարը ճաշակել:

Նորից երեւաց խափշիկի գլուխը դռան շէմքում. «Շահը բարկանում է, հրամայեց այս լոպէիս գաք»:

—Իսկոյն, իսկոյն. աղա, ներող եղէք, Շահը կանչում է, ասաց սադրազամը և սուրճը ձեռից թողնելով, հետեւեց խափշիկին:

Վերկացաւ և Իմամ-Ջուման և նոյն մեծարանքի, երկրպագութեան մէջ հեռացաւ, միմնջալով աղօթք և շարժելով ձեռքում սև համրիչը:

Սէլիմ շաթիրը դրեց Իմամ-Ջումայի առաջ չմուշկները և խոր գլուխ տուեց, միմնջալով կռանալիս. «սպասիր, ես քո հախից կը գամ, քո փորացաւդ ջհուգի գեղեցիկ աղջիկն է. տեսնե՞նք»:

—Հա, Հաջի-Սէլիմ, դճւ ես, բէֆդ լաւ է:

—Ձեր աղօթքով, աղա, ապրում ենք:

Եւ շրթունքները մօտեցրեց աղայի քղանցքին:

ՇԱՀՐԻԱՐ

(Էր Եսթրուսկուի)